

MUSA CARULLAH'IN İLAHİ RAHMETİN GENİŞLİĞİ HAKKINDAKİ DÜŞÜNCEİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Rifat SUYARGULOV*

Öz

İslâm tarihinde olduğu gibi günümüzde de cehennem ile cehennem azabının ebedî olup olmadığı meselesi hep tartışılmıştır. Alimlerin bir kısmı cehennemın sonlu olduğunu savunurken, Ehl-i Sünnet alimlerinin büyük çoğunluğu ise cehennem ile cehennem azabının ebedî olduğunu söylemektedir. İnsanların cennette ve cehennemde ne kadar kalacaklarını açıklayan ayet ve hadislerde, süreklilik, sonsuzluk, uzun bir süre olarak yorumlanan “ebed” ve “huld” kavramları kullanılmaktadır. Ayrıca sonlu dünyada yapılan günahlar sebebiyle sonsuz azap etmenin Allah’a yakışmayacağına vurgu yapılmaktadır. XIX. asırda Udil-Ural bölgesinde başlanan ceditçilik hareketinin önderlerinden meşhur düşünür Musa Carullah da Allah’ın sınırsız rahmet sahibi olduğuna inanmaktadır. Ona göre Allah, Kendi rahmetiyle karşılıksız insanın bütün günahlarını affedecek veya insanın güzel amelleri sayesinde günahları affedecek, ya da bu dünyada veya cehennemde insanı azaba sokacak ve belli müddet temizledikten sonra cennete yerleştirecektir. Bu görüşünün delillerini Carullah, Kur'an ve sünnet gibi temel İslam kaynaklarında ve büyük mutasavvıfların sözlerinde bulmaktadır. Bu makalede Musa Carullah’ın cehennemın ebedîliği hakkındaki görüşleri incelenip değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Musa Carullah Bigiyef, Allah’ın Rahmetinin Genişliği, Günahların Affı, Cehennemın Ebediliği, Ahiret Azabının Ebediliği

---

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
E-posta: rifat-baimak@mail.ru.

The Thought of Musa Carullah Concerning Extencity of Allah's Mercy

Abstract

The Islamic view of heaven being an infinite reward and hell being eternal punishment has been discussed through generations of theologists who then came to different points of view on the matter of them being infinite and eternal. Various discussions on this problem are continuing today. Some of them say than heaven and hell are finite, some say that only heaven is eternal. The majority of scholars of Ahl as-Sunnah believe that the blessings of heaven and the punishment in hell are eternal. The Holy Quran uses expressions like 'abad' and 'huld' to describe the time to be spent in there, which we should interpret as continuity or eternity. The other point is a belief that Allah expresses limitless mercy to all beings, which makes Musa Carullah think that everyone will be forgiven with no exceptions, including those who worshipped anything but Allah. He says also that he finds confirmation of his words in Qur'an, Sunnah and in the words of Islam's greatest mysticists. Musa Carullah examined the evidence of nakhl through eight paragraphs which called burkhan after basing the thought concerning the issue on rational base. Musa Carullah was the one of spectacular names of reformist (zhadit) movement of the time which was spread in Russia. He explains his point of view in a book named *The Argumentation of Allah's Mercy*. This article will review and assess Musa Carullah's views on the eternity of Heaven and Hell.

Keywords: Musa Carullah Bigiyev, The Extencity of Allah's Mercy, The Forgiveness of Sins, Eternity of The Hell, Eternity of The Torment of Future Life.

GİRİŞ

Musa Carullah (1875-1949) Rusya'nın Rostov-na-Donu şehrinin bir köyünde dünyaya gelmiştir. İlk ilim tahsilini doğduğu köyünde gördükten sonra Rostov şehrinde liseye girdi, sonra bir sene Kazan'da okuduktan sonra ilim tahsilini tamamlamak üzere Buhara'ya gitmiştir. Buhara eğitimi ile yetinmeyen Carullah, mezun olduktan sonra İstanbul ve Kahire'ye de eğitim almak üzere gitmiştir. Daha sonra o, Mekke, Medine, Suriye medreselerinde ilim tahsil etmeye devam etmiştir. İyi seviyede Arapça, Farsça ve Rusçayı bilen Carullah matematik, felsefe, hukuk, astronomi ve diğer fenleri okumuştur. Müslüman ülkelerinde yeterli kadar eğitim aldıktan sonra Carullah Petersburg'a giderek Petersburg Üniversitesinin Hukuk Fakültesinde ilim tahsiline devam

etmiştir. Bu dönemde Carullah çok sayıda yazdığı makale ve kitaplarını dergilerde yayınlamış ve aktif bir şekilde siyasete katılmıştır. Bolşevik İhtilalinden bir müddet sonra Rusya'yı terk etmeye zorunda kalan Carullah, uzun süre Afganistan, Hindistan, Mısır, İran, Japonya, Çin, Almanya gibi muhtelif ülkelerde kalmış ve sonunda 1949 yılında Kahire'de vefat etmiştir. Müslümanların Luther'i olarak da tanınan Musa Carullah, Abdunnasır Kursavî, Şehabeddin Mercânî, Rıza Fahreddin gibi Rusya Müslümanlarının ceditçilik hareketinin en parlak isimlerindedir.

Konunun Kısa Tarihçesi

Allah'ın rahmetinin genişliği meselesi, âlimlerce tartışılmış eski meselelerden birisidir. Bu tartışmanın başlangıcı İslam'ın ilk asırlarına kadar gitmektedir. Bu meseleyi tartışırken alimler iki gruba ayrılmaktadır. Sayısı daha kalabalık olan gruba göre cennetle birlikte cehennem ebedi ve kafirlerin cehennemde azapları da ebedidir.¹ Sayıca çok daha az olan ikinci gruba göre cennet ve cennet ehlinin nimetleri sonsuzdur, cehennem ise uzun bir zamanın geçmesiyle son bulacaktır ve cehennem ehli de cennete girecektir. Tartışan her iki grubun da delilleri bulunmaktadır. Her iki taraftan da önemli isimler bulunmakla birlikte, kâfirler için azabın ebedi olduğunu savunanların taraftarları çok daha kalabalık olup kanaatimizce delilleri daha kuvvetlidir.

Yusuf Şevki Yavuz, cehennem azabının ebedi olmadığını savunanların düşünce tarzlarını şöyle özetlemektedir:

- İnkârcı ve isyankârlar azabı hak etse bile ilahi lütuf ve mağfiret onların affedilmesini gerektirir. Nitekim azap, Allah'ın bir va'ididir. Va'idten dönmek ise bir lütuf ve keremdir.
- Azap, uygulayana fayda sağlamayan, uygulanana ise zarar veren kötü bir fiildir ve hâkim olan Allah'ın böyle bir fiili işlemesi abestir.
- Allah hem kafirlerin iman etmeyeceklerini haber vermiş (Bakara, 2/6-7), hem de onları iman ve itaat etmekle mükellef tutmuştur. Ayrıca şeytanı yaratmak suretiyle günah işlenmesine elverişli bir ortam hazırlamış. Böylece kullarının inkâr ve isyanına sebep olmuştur. Buna göre kendi iradesiyle hazırlayıp meydana getirdiği bir neticeden cebir altındaki kullarını sorumlu tutup azap etmesi kötü bir fiildir ve böyle bir fiili işlemek Allah'a yakışmaz.

¹ Daha geniş bilgi için bkz.: Sübki, 1247: 60.

- İnsanlar aynı kabiliyette yaratılmamışlardır. Akıl ve zekâ seviyesi ileri derecede olanlar kendilerini bir tehlikenin bekleyebileceğini düşünerek iman ve itaat etseler bile bu seviyenin altında buldukları için kendilerini azaptan kurtaracak itaati gösteremeyen insanların büyük çoğunluğu kötü akıbete uğrayacaktır. Halbuki bu duruma düşmelerinin sebebi kendileri değil Allah'ın onları böyle yaratmasıdır. Şu hâlde Allah, hikmetine uygun olmadığı için, kullarına azap etmeyecektir (Yavuz IV/302-309).

Azabın varlığı ve uygulanmasıyla ilgili olarak öne sürülen bu tür itirazlara İslam alimleri muhtelif cevaplar vermektedir. Allah'ın lütuf, kerem ve mağfiret sahibi olduğunda şüphe yoksa da, bütün semavi kitaplarda yer alan hâkim telakkiye göre inananla inanmayanın, Allah'a itaat edenle O'na isyan edenin eşit tutulmaması ilahi adalet ve hikmetin gereğidir. Unutmamak gerekir ki ilk önce ceza, İlahi adaletin yerine getirilmesidir. Kişi, Allah'ın emrine karşı gelerek, O'na isyan etmektedir; bunun sonucunda, isyanına denk olan bir ceza uygulanmaktadır. Bu dünyada azap bir terbiye, tehdit, günahların affı için vesile olup ahirette uygulanan ceza ise günahların karşılığıdır.

Cennetten daha çok cehennem ebediliği problemi, fazla öne çıkmamasına rağmen, İslam bilim alanında çok tartışılan meselelerden birisidir. Tespit edebildiğimiz kadar bu mesele sahabe döneminden itibaren tartışılmıştır (Fahredden 1910: 4; İbn Teymiyye 52, 72.). Cehennem ve cehennem azabının ebedi olmadığını savunan alimler arasında selef metoduna tabi olan İbn Teymiyye ve onun güzide öğrencisi İbn Kayyim'in olduğu söylenmektedir. Onlarla birlikte bu görüş sahibi olanlar arasında çağdaş bilim adamları Süleyman Ateş,² Yusuf Kardavi, Mustafa İslamoğlu sayılabilmektedir. Diyanet İslam Ansiklopedisi için "Azap" maddesini hazırlayan Yusuf Şevki Yavuz'un da cehennem ebedi olmadığı yolundaki görüşe daha yakın olduğunu söyleyebilmekteyiz (Yavuz IV/302-309).

Cehennemle birlikte cennetin de yok olacağını söyleyen alimlerinin ilklerinden Cehm b. Safvan'dır. Cehm'e göre hâdis olan sonsuz olamaz ve bunun için her yaratılmış olan bir zaman sonra yok olacaktır (Şehristânî I/87, 88).

² Süleyman Ateş bu konuya dair iki makale yazmıştır. Buna bir cevap olarak Talat Koçyiğit, cennete sadece müminlerin gireceğini ortaya koyan bir makale hazırlamıştır. Bkz.: Süleyman Ateş, "Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir" / *İslami Araştırmalar Dergisi*, cilt III, sayı 1, 1989; Süleyman Ateş, "Cennet Tekelcisi Mi?" / *İslami Araştırmalar Dergisi*, cilt IV, sayı 1, 1990; Talat Koçyiğit, "Cennet Müminlerin Tekelindedir" / *İslami Araştırmalar Dergisi*, cilt III, sayı 3, 1989.

Cehennem ile birlikte cennetin de yok olacağı anlamına geleceğinden dolayı, bu tarz görüşler, ilhad olarak değerlendirilmiş ve reddiyeye bile değer sayılmadığından kaynaklarımızda çok fazla yer almamıştır.

Cehennemın ebedi olmadığını savunanlardan birisi olan Mustafa İslamoğlu, bu görüşe, Kur'an'daki "huld" ve "ebed" kavramlarının ve sahabelerin bu konuda söylediklerini tahlil ettikten sonra vardığını belirtmektedir.³ Ancak yazdığı Kur'an'ın çok kısa tefsiri sayılabilen mealinde ilgili ayetlerde geçen söz konusu kavramları ve bu konudaki görüşünü açık bir şekilde belirttiğini tespit edemedik.

Kur'an'da kafirlerin cehennemde kalacaklarını ifade eden kelimelerden biri "huld" kelimesidir. *Müfredat*'ta "huld" kelimesinin "değişikliğe uğramadan bir yerde uzun süre kalmak" anlamına, "ebed" kelimesinin ise "uzun süre" anlamına geldiği belirtilmektedir (el-İsfahâni 2002: 59, 291). *Lisanü'l-Arab*'da belirtildiğine göre "huld" kelimesi içerisinden çıkılmayacak ve sonsuz kalacak yer anlamına gelmektedir (İbn Manzûr III/164). Görüldüğü gibi her iki kelime uzun süre anlamında kullanılabilir. Ancak Mustafa Hocaoğlu'nun da belirttiği gibi aynı zamanda "ebed" kelimesi daimilik anlamında da kullanılmaktadır (Hocaoğlu 2010: 15-1: 3; el-İsfahânî 2002: 59). "Huld" kelimesi de aynı şekilde sonsuzluk anlamında kullanılabilir; bunun örneklerinden biri, "*Cennetü'l-Huld*" (Furkan, 25/15) ayetidir. Görüldüğü gibi bu ayette "huld" kelimesi sonsuzluk manasında kullanılmaktadır. Bu durumda cehennem azabının müddetini ifade eden "huld" kelimesi, uzun bir süreyi ifade edebilmekle birlikte, sonsuz anlamında da kullanılmaktadır.

İbn Kayyim, *Hadi'l-Ervah* eserinde, cehennem azabının sonlu olduğu görüşüne meylenmektedir (İbn Kayyim I/354, ayrıca bkz.: el-Magribi 13.). Ancak bununla birlikte İbn Kayyim, "*Kaside-i Nuniyye*" isimli diğer bir eserini klasik din anlayışına göre yazmaktadır ve orada sapık gördüğü fırkaların görüşlerini eleştirmektedir. Ebubekir Sifil'in tespit ettiğine göre, İbn Kayyim, bu eserinde Cehm b. Safvan'ın görüşlerini eleştirirken cehennemın son bulacağı görüşüne değinmeden, sadece cennetin bir zaman son bulacağı görüşünü eleştirmektedir (Ebubekir Sifil, *İbni Teymiyye'nin Fena-i Nar Görüşü*, <http://muratyazici.blogspot.com.tr/2008/04/ibni-teymiyyenin-fena-i-nar-gr.html>). Dolayısıyla İbn Kayyim'in de cehennem azabının bir zaman son bulacağı görüşünde olduğunu söyleyebilmekteyiz.

³ Mustafa İslamoğlu'nun cehennemın ebedi olmadığı sözü için bkz.: http://www.mustafaislamoglu.com/cennet-ve-cehennem-in-ebediyeti_d342.html

İbn Teymiyye'nin cehennem azabının sonlu olduğunu savunduğu bilinmektedir (İbn Teymiyye 67, 71; ayrıca bkz.: Yavuz IV/305). Ama bununla birlikte bunun hakkında şüpheler bulunmakta ve bunun etrafında ciddi tartışmalar oluşmaktadır. Abdülkerîm Sâlih el-Humeyd, *el-Kavlü'l-Muhtâr li Beyâni Fenâi'n-Nâr* adlı eserinde, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'in cehennem sonlu olmadığı görüşünde olduklarını belirtmiştir. San'ani ise İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'in cehennem sonlu olduklarını iddia ettiklerini bildirmiş ve onlara reddiye olarak *Raf'u'l-Estar* isimli bir kitap yazmıştır.⁴

Cehennem ve cehennem azabının sonsuz olacağını söyleyen alimler, yukarıda da dediğimiz gibi, sayı bakımından çok daha kalabalıktır. Cehennem ebedi olup azabının da ebedi olduğu konuda özellikle duran çağdaş alimlerden biri de Osmanlı'nın son Şeyhülislamlarından Mustafa Sabri Efendi'dir. O, Musa Carullah'a reddiye mahiyetinde yazdığı *Yeni İslam Müçtehitlerinin Kıymet-i İlmiyyesi* adlı kitabında cehennem ve cehennem azabının ebedi olduğunu savunmuştur.

Musa Carullah'ın İlahi rahmetin genişliği düşüncesini kısa bir şekilde Mehmet Görmez Yüksek Lisans tezinde ve daha kapsamlı olarak İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme* kitabında incelemektedir.

Carullah, İlahi rahmetinin herkesi kapsayacağını ve sonuçta herkesin cennete gireceğini savunmaktadır. O, buna dair akli delillerin yanında nakli, burhan diye isimlendirdiği, sekiz delil göstermektedir. O, bunları *Rahmet İlahiye Burhanları* kitabında ele almaktadır. Bu burhanlar sırf nakli delillerden ibarettir. Bu anlayışa kendisini sevk eden mantığı ve İlahi rahmetinin geniş-

⁴ İbn Teymiyye gibi bir alimin cennetin son bulacağını söylemesi bu mezhebe tabi olanlar için bir sıradışıdır. Bunun için yukarıda da zikrettiğimiz gibi bunun etrafında yoğun tartışmalar oluşmaktadır. İbn Teymiyye'nin taraftarları ve zamanımızda selef metoduna tabi olanlar hararetle İbn Teymiyye'nin böyle sözleri söylemediğini ve hatta söyleyemeyeceğini savunmaktadırlar. Buna dair ellerindeki delilleri pek kuvvetlidir. Bunların başında İbn Teymiyye'nin yazdığı “*er-Reddu Ala Men Kala Bi Fenai'l-Cenneti ve'n-Nar*” gelmektedir. “*Mecmu'u'l-Fatava*”sında da İbn Teymiyye cehennem sonlu olduğunu söylemekte veya buna işaret etmektedir (İbn Teymiyye, “*Mecmu'u'l-Fatava*”, cüz 8, s. 304; cüz 18, s. 307). İbn Teymiyye'nin aslında bu görüşte olmadığını savunanlar arasında “*Keşfü'l-Estar Li İbtali İddiai Fenai'n-Nar*” sahibi Ali el-Harbi de bulunmaktadır. Buna karşılık Ebubekir Sifil, İbn Teymiyye'nin cehennem sonlu olacağına dair açıklamalarını naklederek onun bu görüşte olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır. Ayrıca Sifil, Zahid el-Kevseri'nin de cehennem azabının sonsuz olmadığı görüşünü İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'e nispet ettiğini belirtmektedir. Bu görüşü İbn Teymiyye'ye atfedip reddiye yazarlar arasında mezkûr San'ani ve “*el-İtibar Bi Bekai'l-Cenneti ve'n-Nar*” sahibi Takiyyüddin es-Sübki, “*el-Kavlü'l-Muhtar li Beyani Fenai'n-Nar*” sahibi Abdülkerim Salih el-Humeyd bulunmaktadır. (<http://murat-yazici.blogspot.com.tr/2008/04/ibni-teymiyyenin-fena-i-nar-gr.html>)

liğine dair akli delilleri ise, *İnsanların Akide-i İlahiyyeye Bir Nazar* eserinde ele almaktadır.

Musa Carullah, İlahi rahmetin genişliği konusunu işlerken, Kur'an'a, sonra sünnete başvurmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadar, Carullah meşhur mutasavvıfların sözlerine atıfta bulunup onlardan ilham aldıklarını söylese de onların sözlerini delil olarak göstermemektedir. Carullah, karşı tarafın başka delillerini kabul etmeyeceklerini bildiğinden Kur'an ve hadislerin dışında başka delilleri kullanmamıştır.

Konunun Temellendirilmesi

Günahkarların azap görmeleri Allah'ın bir va'ididir (Bakara, 2/284). Âlimler çoğunlukla Allah'ın va'idinden dönmesinin muhal olduğu görüşü benimsemektedir ki, Kur'an'da buna dair açık ayetler bulunmaktadır (Al-i İmran, 3/9). Bununla birlikte, âlimlere göre Allah'ın, lütfu ve keremi gereğince va'dinden dönebileceğine dair görüşler bulunmaktadır. Âlimlerin büyük çoğunluğu, Allah'ın bu dünyada, va'di gereğince, herkes için nimetler vereceği, ahirette ise sadece müminler için merhametli olacağı kanaatinde dirler (Yavuz: IV/304-307). Rıza Fahreddin'e göre de va'dden dönmek güzel bir iştir ve asla yalan değildir. Ona göre Kur'an'da va'id ayetlerinin hep "*Allah dilediğini yapar*" gibi ibareyle birlikte geçmesi, va'dden dönmenin mümkün olduğunu göstermektedir (Fahreddin 1910: 11, 12).

Günahkâr müminler için cehennem azabının ebedi olmadığı, onların bir müddet azap gördükten sonra cennete gireceği konusunda Ehl-i Sünnet alimlerinin ittifak ettiklerini söylemek mümkündür (Teftazani, Abdurrahim el-Maraşi 75, 157). Ancak Mu'tezile'ye göre, büyük günah işleyen müminler bir müddet cehennemde azap gördükten sonra oradan çıkacaklar, ama cennete de giremeyeceklerdir. Böylece onlar iki yer arasında olan bir yerde kalacaklardır (Şehristânî I/48).

Kâfîrler, genel İslam öğretisine göre, cehennemde ebedi olarak kalacaklardır (Ali el-Kari 249; es-Sabuni 2011: 82, 83). Buna delil olarak birçok ayet gösterilmektedir: "*İnkâr edenler ve ayetlerimizi yalanlayanlara gelince, işte bunlar cehennemliktir, onlar orada ebedi kalacaklardır*" (Bakara, 2/39), "*Allah, erkek ve kadın münaflıklara ve kafirlere, içinde ebedi kalacakları Cehennem ateşini va'detti. O, onlara yeter. Allah onları lanet etmiştir ve onlar orada sürekli azap göreceklerdir*" (Tevbe, 9/68). Nitekim bu ayetlere göre Allah'a iman etmeyenlerin tek yeri ebedi kalacakları cehennemdir.

İbrahim Maraş'ın tespit ettiğine göre Carullah'tan önce bölgede bu konuyu ilk olarak Şehabeddin Mercânî dile getirmektedir. Mercânî, İbn Arabî'yi destekleyerek, "huld" kavramını ebediyet olarak değil, uzun süre olarak tefsir etmektedir. Dolayısıyla, Mercânî'nin de cehennemde kâfirlerin sonsuz olarak değil, uzun bir süre kalacakları görüşüne meylectiğini söylemek mümkündür (Maraş 2002: 155). Diğer bir ceditçi alim olan Zıya Kemâlî de İlahi rahmetin geniş olduğuna inanmaktadır. Ona göre, bir insan, tüm elçileri ve kitapları inkâr etse bile, ancak bununla birlikte Allah'ın birliğini kabul etse veya en azından Allah'ın varlığına delil arasa, ebedi saadete kavuşacaktır (Kemâlî 1910: I/105-109).

Bölgedeki bilim adamlarından bu konuyu en geniş bir şekilde ele alan ve bu konuda özellikle duran alim Musa Carullah ve ona bir şekilde destek veren Rıza Fahreddin'dir. "Şura" dergisinin muharriri olan Fahreddin, o dönemde Rusya Müslümanlarının üst düzeyde temsilcilerinden birisiydi ve daha sonra tayinle değil, seçimle görevi üstlenen Rusya'nın ilk baş müftüsü olmuştur. O, Carullah'ın yazdıklarını incelerken ne tam olarak onun hasımları olan kelamcılara uyar, ne de kelime kelime Carullah'a uymaktadır. Ayrıca Fahreddin, Carullah'ın sözlerinin, sadece onun tarafından değil, diğer birçok alim tarafından da söylendiğini dile getirir ve bu nedenle bir kenara atmadığını belirtir. Ona göre Carullah'ın mezhebinin aslı ve delilleri Kur'an'da bulunmaktadır ve dolayısıyla yersiz değildir. (Fahreddin 1910: 3, 4).

Fahreddin, Carullah'ın safında yer almakla birlikte her iki tarafın da delillerini inceleyerek eleştiriye tabi tutmaktadır. O, cehennemle birlikte ehlinin de sonsuz olacağını söyleyenlerin delillerini eleştirerek onları bazen yersiz bulmaktadır. Mesela Fahreddin, cehennem ve ehlinin sonsuz olacağını savunan görüşün icma ile sabit olduğu iddiasına karşı çıkmaktadır. Fakat onun tespitine göre sahabe veya tabiin bunun hakkında bir söz söylememektedir.⁵ Bunun aksine sahabe ve tabiinlerin bir kısmı, cehennemin ve ehlinin bir zaman son bulacağını söylemektedirler (Fahreddin 1910: 8, 9)

Fahreddin'e göre Allah'ın rahmeti her şeyden üstündür. O, Kur'an'dan, ancak cehennem devam ettiği sürece azap görenlerin çıkamayacağını anlamaktadır. Ancak ona göre cehennemin ebedi olup olmadığı tartışılmaktadır. Zira ayetler, cehennemin değil, cehennem ehlinin orada ebedi kalacaklarını bildirmektedir. Bunun için ona göre, bu ayetlere dayanarak cehennemin sonsuz olduğunu söylemek uygun değildir (Fahreddin 1910: 8, 9).

⁵ Benzer ifadeleri İbn Teymiyye'de görmek mümkündür. Bkz.: İbn Teymiyye: 67, 71.

Carullah'ın itiraf ettiğine göre, o, İlahi rahmetin herkesi kapsayacağı konusunda fikirlerini mutasavvıf olan Celaleddin Rumi'nin “*Mesnevi*”sinden, Kuşeyri'nin “*Risale*”sinden ve İbnü'l-Arabi'nin “*Futuhat-ı Mekkiye*”sinden almaktadır (Carullah 1911: 16). Carullah, İlahi rahmetin umumiliği görüşünü, aynı zamanda, Ebu Yezid Bistami, Cüneyd Bağdadi, Zunnun Mısri, Sehl bin Abdullah Tusteri gibi büyük tasavvuf ehlerinden aldığını da dile getirmektedir (Carullah 1911: 8, 18).

Carullah'ın Konuya Yaklaşımı: Naklî ve Aklî Delillendirme Yöntemi

Ceditçilik hareketinin en parlak temsilcilerinden olan Musa Carullah, akli, mutlak olarak İlahi bir hüccet olarak kabul etmektedir. Akıl, ona göre, hiçbir şeyle mahdud değildir (Carullah 1912: 42). O, naklin yanında aklın da din konusunda bir hüccet olduğuna inanır. Nitekim, Carullah'ın da kendisini mensup addettiği mezhebin kurucusu Ebu Mansur Mâtürîdî, akli ve nakli, kendisiyle dinin öğrenileceği iki temel olarak kabul etmektedir (Mâtürîdî 2015: 40).

Carullah, kendisini bu görüşe teşvik ettiğinin mantığını şöyle anlatmaktadır: İnsanın dünya hayatı çok kısa olup ebediliğin karşılığında hiç sayılabilmektedir; bu, çok kısa bir hayatı içinde saadeti görmeyen insanın ebedi olarak cehennemde kalması, Rahman ve Rahim olan Allah'a yakışmamaktadır. Carullah'ın dediğine göre, kıyamet günü insanlar bunun uzunluğunu anladıkları sonra, dünya hayatının kısalığını sadece on güne veya hatta bir güne benzetirler (Taha, 20/103, 104). Nispi olarak neredeyse hiç sayılabilecek dünya hayatında yapılan günahlar sebebiyle sonsuz olarak azap görmek, Carullah'a göre, Gafur olan Allah'ın mağfiretini yok saymak olmaktadır. Ancak böyle olsaydı, Allah'ın Gazab sıfatı Rahman sıfatına galip gelecekti ve o zaman Allah kendisini Erhamu'r-Râhimîn diye nitelemezdi ve böylece Allah'ın intikamı ve gazabı mağfiretine galip gelecekti (Carullah 1911: 12, 24-26).

Carullah'a reddiye yazan Mustafa Sabri de sonsuz azabı akli ile idrak edemediğini, ancak bununla birlikte onun ve tüm insanların idrak edemedikleri, bu şeyin muhal olduğunu göstermediğini söylemektedir. Onun tespitine göre, cehennemde sonsuz azap görmek akla zor gelse de buna dair açık nasların bulunduğuna göre, bu hükmü kabul etmek gerekmektedir (Sabri 1988: 16, 19).

Carullah'a göre, ahirette ceza vermenin bir faydası yoktur. Bunun aksine o, dünyada cezalandırmanın menfaatlerinin var olduğunu söylemektedir. Bunların örneklerinden birisi, toplumu düzelter ve emniyet içinde tutan huduttur. Ahirette intikam ise, Rahîm ve Hâkim olan Allah'a ve insanlara bir fayda

verecek değildir. Ayrıca Carullah, ahiretteki azabın günahlardan temizlenmek için olduğu iddiasını da eleştirerek bunun makul olmadığını söylemektedir. Zira ona göre günahlardan temizlenmek için mağfiret yeterlidir ve başka bir şeye ihtiyaç yoktur (Carullah 1911: 14).

Carullah, cezanın mutlaka gerçekleşeceğini bildiren ayetlerin farklı bir şekilde anlamanın mümkün olduğunu söylemektedir. Ona göre bu ayetler mağfiret veya rahmet ayetleriyle tevil veya teyit edilebilmektedir, ya da vaîd ayetleri haber değil inşa olarak anlaşılabilir, ya da vaîd ayetleri, “*Dilediğini azap eder, dilediğini ise affeder*” (Maide, 5/40) ayetiyle, yani Allah’ın meşiyetiyle mukayyet kılınabilmektedir, ya da “*Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin, muhakkak ki Allah bütün günahları affeder*” (Zümer, 39/53) gibi muhkem ve manası umumi ayetlerle açıkça taarruz ettiğinden, mağfiret ayetleri mezkûr vaîd ayetlerine tercih edilebilmektedir (Carullah 1911: 33-34). Nitekim ona göre, bir taraftan ahirette azabının gerçekleşeceği kesin değildir ve günahların affolunup herkesin azap görmeden cennete girme ihtimali bulunmaktadır; diğer taraftan, ahirette azabın gerçekleşmesi de bu azabın sonsuz olduğunu göstermemektedir.

Carullah, Allah’ın rahmetinin çok geniş olduğunu ve sonuçta herkesin cennete gireceğini, nakli delillere dayanarak temellendirmeye çalışmaktadır. Burhan olarak isimlendirdiği bu deliller sekizdir.

Birinci burhan olarak, Musa Carullah şu ayeti göstermektedirler: “*Rahmetim ise her şeyi kapsamıştır. Onu, bana karşı gelmekten sakınanlara, zekâti verenlere ve ayetlerimize inananlara yazacağım*” (A’raf, 7/156). Carullah’a göre bu ayeti yorumlarken kelamcılar aşağıdaki hataları yapmaktadır:

- Genel hükme muvafık olan bir hükümle umumu tahsis etmek meselesi. Carullah’ın tespitince, mantık ve usul kitaplarına göre bir hükmü başka bir hükümle tahsis edebilmek için aralarında uyumsuzluk olmalıdır. Hassın ve âmmin hükümleri birbirine muvafık ise, tahsis yapmak mümkün değildir. Nitekim, ayette geçen “*Rahmetim ise her şeyi kapsamıştır*” ve “*Onu, bana karşı gelmekten sakınanlara yazacağım*” cümlelerinin hükümleri birbirine uyumludur ve dolayısıyla burada tahsisten bahsetmek mümkün değildir (Carullah 1911: 46). Carullah’a göre burada başka bir tahsisten bahsedilmektedir. Ona göre ayetin baş kısmı Allah’ın rahmetinin, kâfirler dahil bütün varlıkları kapsayacağını bildirmekte, ayetin son kısmı ise, İlahi rahmetin müminleri mutlaka kapsayacağını ifade etmektedir (Carullah 1911: 47).
- “Mukayyetlere rahmet etmek” ve “rahmeti takyit etmek” meselesi. Mezkûr ayet, Carullah’a göre, Allah’ın rahmetinin mutlaka müminler

için olacağını ifade etmektedir; bununla birlikte bu ayette rahmet için herhangi bir sınırlama koyulmamaktadır. Dolayısıyla muttaki, zekât veren müminlere Allah vacip olarak rahmet eder. Ayrıca, “*Rahmetim ise her şeyi kapsayacaktır*” muhkem ayette tahsis söz konusu olmadığına göre, bu ayetten Carullah, Allah’ın, müminlerden başkalarına da rahmet edebileceğini anlamaktadır.

Carullah, Allah’ın rahmetinin bu dünyada, varlık, afiyet, akıl, taat, nübüvvet, ihtida gibi nimetlerden ibaret olduğunu söyleyerek bu nimetlerin, dünyada herkese verildiği gibi ahirette de herkese verileceğine inanmaktadır. Dolayısıyla “*Dilediğim kimseyi azabıma uğrattırım*” (A’raf, 7/156) ayetinin gereğince, bazı insanlar, affedilmemiş günahları sayesinde bir müddet azap gördükten sonra, “*Rahmetim ise her şeyi kapsayacaktır*” (A’raf, 7/156) ayetinin gereğince, ebedi olarak İlahi rahmet içinde kalacaklardır. “*Onu, sakınanlara, zekâti verenlere ve ayetlerimize inananlara yazacağım*” (A’raf, 7/156) cümlesi ise, ona göre, amel mukabilinde fazl ve ihsan yoluyla Allah’ın hususi rahmetinin sadece müminlere has olacağına delalet etmektedir. O hususi rahmet ise En’am süresinde şöyle tanıtılmaktadır: “*Ayetlerimize inananlar sana geldiğinde onlara de ki: Selam size. Rabbiniz merhamet etmeyi kendisine yazdı. Gerçek şu ki: Sizden kim, bilmeyerek bir kötülük yapar, sonra ardından tövbe edip de kendini ıslah ederse, bilsin ki Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir*” (En’am, 6/54).

Nitekim yukarıda zikredilen iki ayetten Carullah şu iki tür İlahi rahmetin olduğunu anlatmaktadır: biri ameller sayesinde müminler için vuku bulan hususi rahmet – Carullah buna ecir de demektedir; diğeri ise, Allah’ın en merhametli olması sayesinde dünya ve ahirette istisnasız bütün insanlar için vuku bulan umumi rahmettir. Carullah’a göre umumi rahmete layık olan ve layık olmayan herkes nail olmaktadır, hususi rahmete ise, sadece kendi amelleriyle layık olanlar nail olabilecektir (Carullah 1911: 48, 49).

Carullah’a göre Allah, kendisinin sınırsız rahmetini izhar ve devamlı kılmak için, onu bütün insanlara sınırsız ve sonsuz olarak sunmaktadır. Bununla birlikte insanları yalnız bırakmamak, onları bozuk işlerden men etmek ve doğru yola koymak için hususi rahmetini sadece iyi amel yapanlara tahsis etmektedir (Carullah 1911: 49, 50).

Allah’ın rahmeti, muhakkak çok geniş olmakla birlikte, kanaatimizce, daha çok müminlere mahsustur. Carullah’ı eleştiren Sabri de bu görüşe sahiptir. O, “*Eğer seni yalanlarsa de ki: Rabbiniz geniş bir rahmet sahibidir. Bununla beraber O’nun azabı, suçlu toplumdaki geri çevrilmez*” (En’am, 6/147)

ayetine dayanarak, kâfirlerin Allah'ın rahmetinden mahrum kalacaklarını söylemiştir (Sabri 1988: 51, 52).

Carullah'a göre Kur'an'da azap ayetleri çoğunlukla Allah'ın meşiyetine bağlanmıştır. Carullah şu ayetleri dile getirmektedir:

a. A'raf suresinde Allah, rahmetinin her şeyden daha kapsamlı olduğunu söylemektedir (Araf, 7/156; Mü'nin, 40/7). Carullah'a göre, Allah azap etmeyi kendi meşiyetine bağladıysa, aynı zamanda bu azabın ebediyeti de O'nun meşiyetine bağlıdır (Carullah 1911: 42). Bu ayette dikkat çeken husus, azabın meşiyete bağlanmasından hemen sonra, Allah'ın rahmetinin daha geniş olduğunun zikredilmesidir. Carullah'ın ifadesiyle Allah, bu ayette, azabın "hulud"undan değil, kendi rahmetinin "hulud"undan bahsetmektedir (Carullah 1911: 45).

b. En'am suresinde Allah aksini dilemedikçe, kafirlerin yerinin cehennem olduğu bildirilmektedir (En'am, 6/128).

c. Hud suresinde (Hud, 11/106, 107) hem istisna yapılmakta hem de cehennemde kâfirlerin kalmaları gök ve yerin var olmasıyla sınırlandırılmıştır. Bununla birlikte İbrahim suresinde (İbrahim, 14/48) gök ve yerin varlığı son bulacağı belirtilmektedir. Carullah'a göre bu ayetlerde kâfirlerin cehennemde kalmaları sınırlandırılmış ise, bunu ifade eden "hulud"un da sınırlı bir şey olarak anlaşılması gerekmektedir (Carullah 1911: 42, 43).

Musa Carullah'a göre yukarıda zikredilen ayetler, en azından, cehennem azabının sonsuz olmadığını göstermektedir. Carullah, kendi görüşünü destekleyen daha iki ayeti dile getirmektedir. Ona göre bu iki ayet ilzami bir delil mahiyetindedir: "*Kim Allah'a ve Peygamberine karşı isyan eder ve sınırlarını aşarsa Allah onu, devamlı kalacağı bir ateşe sokar ve onun için alçaltıcı bir azap vardır*" (Nisa, 4/14); "*Kim bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde ebediyen kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır*" (Nisa, 4/93) (Carullah 1911: 43, 44).

Nitekim Carullah'a göre cehennem azabı ve bu azabın "hulud"u Allah'ın meşiyetiyle kayıtlanmıştır. Kur'an'da, cehennemde kalmak, "huld" kavramıyla belirtilmekte; bu "hulud" ise ya istisna yapılmakta, ya da sonlu bir şeye bağlanmaktadır. Bunun için, ona göre, kâfirlerin cehennemde sonsuz olarak kalmalarını kesin bir şekilde söylemek mümkün değildir. Ayrıca Carullah, hiçbir ayette insanın, Allah'ın rahmetinden istisna edilmediğini söylemektedir (Carullah 1911: 50).

İkinci burhan olarak Carullah, "*Rahman Arş'a istiva etmiştir*" (Taha, 20/5) ayetini göstermektedir. Arşın mahiyeti bilinmemekle birlikte, onun son-

suzluğu malumdur. Carullah'a göre, Rahman'ın, kendi rahmetiyle, en büyük ve sonu olmayan Arş'ı kapsaması, O'nun rahmetinin her şeyden daha büyük olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla o, sadece dünya ile sınırlı olmayıp ahirette de herkes için kapsayıcı ve devamlı olacaktır. Bununla birlikte mezkûr ayette teville yer yoktur. Carullah, başka alimlerinin aksine, bu ayeti müteşabih değil, muhkem olarak görmektedir (Carullah 1911: 50, 51).

Carullah'a göre, Allah Arş'a istiva etmiş ve Rahman Arş'a istiva etmiş cümleleri arasında fark bulunmaktadır. Ona göre bu, açık bir şekilde Allah'ın bütün alemini kendi rahmetiyle kuşattığına bir delildir (Carullah 1911: 53).

Carullah'ın bu iddiasını Mustafa Sabri eleştirmektedir. Ona göre, Carullah, hata yaparak mastar ile sıfatı karıştırmaktadır. Mastar, bazen ism-i fail veya sıfat-ı müşebbehe manasında kullanılabilir, ancak bu ayet bunun bir örneği değildir. Sabri'nin kanaatine göre mezkûr ayette Rahman sözü, sıfat-ı müşebbehe şeklinde olmakla birlikte, sıfat manasını içermeyen bir isimdir. Onun tespitine göre “*De ki, ister Allah diye çağırın, ister Rahman diye çağırın...*” (İsra, 17/110) ayetinde Rahman sözü sırf isim olarak kullanılmaktadır. “*Rahman Kur'an'ı öğretmiştir*” (Rahman, 55/1, 2) ayetinde de Rahman sözü hiçbir şekilde sıfat olamaz. Bu şekilde Rahman sözünün kullanılmasına dair daha birçok ayet bulunmaktadır. İşte bunun için, Mustafa Sabri'ye göre “Rahman Arş'a istiva etmiş” ile “Allah Arş'a istiva etmiş” arasında fark yoktur (Sabri 1988: 55-57).⁶ Gerçekten de “*Sonra Arş'a istiva etmiş*” (A'raf, 7/54; Yunus, 10/3; Ra'd, 13/2) mealindeki ayetlerde zamir, Allah'a gitmekle, Allah ve Rahman sözleri arasında fark yok olmaktadır. Ancak kanaatimize göre Allah ve Rahman sözleri arasında fark bulunmaktadır ve bizce bir ayette Allah yerine Rahman sözü zikredilerek, Allah'ın merhametine işaret edilmesi pek doğaldır.

Biz, “*O gün hak hükümranlık Rahman'ındır*” (Furkan, 25/26) ayetine dayanarak, Carullah'ın da iddia ettiği gibi, Rahman isminin sadece bu dünya ile sınırlı olmadığını söyleyebilmekteyiz. Ancak, Sabri'nin de işaret ettiği gibi, yukarıda zikredilen ayetin devamında “*...ve kafirlere zorlu bir gün olacaktır*” denilmektedir; dolayısıyla Allah'ın Rahman olması azabın gerçekleşeceğine mâni değildir (Sabri 1988: 57, 58).

Allah'ın rahmetinin umumiyetine üçüncü burhan olarak, Carullah şu ayeti zikretmektedir: “*De ki: “Ey kendi nefislerine israf eden kullarım, Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Şüphesiz Allah bütün günahları affeder. Çünkü*

⁶ Taberi'de bu ayetin tefsirinde, Allah ve Rahman sözlerinin aynı anlamda kullanıldığını belirtmektedir (Taberi, 2000: XVII/580).

O, Gafur ve Rahim'dir" (Zümer, 39/53). Ayrıca Carullah, bu ayette zikredilen "kullarım" ifadesinin, sadece müminlere yönelik olduğu itirazlarına karşı, "Göklerde ve yerlerde bulunan hiç kimse yoktur ki Rahman'ın yanına kul olarak çıkmam" (Meryem, 19/93) ayeti delil göstererek, bütün insanların Allah'ın "Ya ibadi" – "Ey, kullarım" hitabının muhatapları olduğunu söylemektedir (Carullah 1911: 53).

Kur'an'da "abd" kelimesi birkaç manada kullanılmaktadır. Râgıp el-İsfahânî; "abd" kavramının Kur'an'da üç anlamda kullanıldığını belirtmektedir. Bunlardan birisi, yaratılması bakımından abd, yani kuldur (el-İsfahânî 2002: 542); ayette zikredilen kul tabiri kanaatimizce yaratılma bakımından herkesin kul olduğunu ifade etmektedir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki Kur'an'da, "ibadi", yani "kullarım" hitabı çoğu zaman yalnız iman edenlere yöneliktir.⁷ Taberi'nin tefsirinde de belirtildiği gibi, yukarıda zikredilen "Ey kendi nefislerine israf eden kullarım" ayeti, iman edenler hakkındadır (Taberi 2000: XX/224). Nitekim Kur'an'daki "benim kullarım" ifadesini hem sadece müminlere has olarak, hem de bütün insanları şamil olarak anlayabilmekteyiz. Bunun için Carullah'ın yorumu da dikkate alınması gereken bir yorumdur.

İkinci olarak, Carullah'a göre Allah, israftan bahsederek, hiç kimseyi istisna etmemektedir. O "Bütün günahları affeder" ifadesini, sıyga bakımından istisnayı kabul etmeyen bir müfesser ve neshi kabul etmeyen bir muhkem olarak görmektedir. Ona göre bu ayet açık bir şekilde, Allah'ın, kebar ve küfür dahil bütün günahların affedebileceğine bir delildir. Hatta o, bu ayetin, öncelikle küfürden bahsettiğini söylemektedir. Ayrıca Carullah, aslında bu ayetin, kafirlerin cehenneme gireceklerini beyan eden ve bu konuda en büyük delil olan "Şüphesiz Allah, kendisine şirk koşanları affetmez. Bunun dışında olanı dilediği kimseler için bağışlar" (Nisa, 4/48) ayeti ile çelişmediğini vurgulamaktadır. Ona göre bu ayet sadece cezanın vaki olacağına delil olmaktadır; bu cezanın sonsuzluğuna delalet etmemektedir. Zira bir günah ki, şirk koşmak büyük bir günahdır (Nisa, 4/48; Lokman, 31/13), ona göre ya karşılıksız affedilir, ya da bunun mukabilinde ceza verilir ve sonunda günah silinir. Küfür ve şirk için de bir ceza vardır. Ancak ona göre bu ceza sonsuz değildir. İşte "Allah bütün günahları affeder" ayeti bunu göstermektedir. Bütün günahların affedeceğini bildiren va'd ayeti ve şirkin affedilmeyeceğini bildiren va'd ayeti ara-

⁷ Hicr süresinde kulun, şeytan ardından gitmeyen kimse olduğu söylenmektedir. TaHa süresinde belirtildiğine göre Allah, Hz. Musa'ya şöyle demiştir: "Kullarımla geceleyin yürü de onlara denizde kuru bir yol aç; artık firavun tarafından yetiştirmekten korkmazsın ve boğulmaktan endişe de etmezsin". Ancak Ankebût süresinde Allah, "Ey iman eden kullarım" (Ankebüt, 29/56) diye hitap etmektedir. Buradan, iman etmeyen kulların da olduğunu anlamak mümkündür.

sında taarruzu gören kelmacılar ona göre hata yapmaktadırlar. Ancak taarruz olsa bile, Allah'ın keremine, merhametine ve hikmetine daha uygun olan va'd ayetini öne getirmek gerekmektedir (Carullah 1911: 54, 55).

Dördüncü burhan olarak Carullah, Buhari'de geçen hadisi zikretmektedir. Bu hadise göre Hz. Peygamber şöyle sormaktadır: “Bir kadın, çocuğunu ateşe atar mı?”. Bunun üzerine sahabeler demişlerdir: “Hayır, Allah'a yemin olsun ki, bu kadın ateşe çocuğunu atmamaya gücü yetiyor bir halde iken, onu ateşe atmaz!”. O zaman Hz. Peygamber şöyle demektedir: “Allah'a yemin olsun ki, Allah Teala'nın mümin kullarına olan merhameti, bu kadının çocuğuna olan merhametinden daha büyüktür” (Buhari, *Sahih*, 5999). Carullah'a göre bu hadis Allah'ın rahmetinin çok geniş olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Hatta o, bu hadisin, şerh ve izahlara ihtiyacı olmadığını söylemektedir (Carullah, 1911: 57, 58).

Kanaatimize göre bu hadis, Allah'ın rahmetinin muhakkak her şeyden daha büyük olduğunu göstermektedir. Ancak bununla birlikte bu hadisin istidlali tartışabilir. Allah'ın bazı insanları ateşe atacağı ayetini göz önünde bulundurarak, mezkûr hadisi genel anlamda ele almanın daha isabetli olduğu kanaatindeyiz. Bize göre insanları tevbe etmeye ve ümit kesmemeye teşvik edici olarak gelen bu hadis genel olarak Allah'ın çok merhametli olduğunu söylemektedir.

Beşinci burhan olarak, Carullah şu hadisi zikretmektedir: “Kıyamet günü Allah: “Melekler, nebiler ve müminler şefaet etmiştir. Bir zerre kadar hayrı olan ateşte kalmaz. Bakı olan sadece merhametlilerin en merhametlisidir”” (Müslim, *Sahih*, I/167, No.: 183). Carullah, bu hadiste merhametlilerin en merhametlisi cümlesinin anlamı nedir diye bir soruyu sormaktadır. Ona göre meleklerin ve insanların merhameti, Allah'ın merhametine kıyasen, çok küçüktür. Halbuki sadece meleklerin ve insanların bu şefaatiyle, kalbinde bir zerre kadar iyilik bulunan insanlar kurtulacaklardır. Müminler, meleklerin ve insanların şefaatiyle kurtulacağına göre, cehennemde sadece kafirler kalacaklardır. Dolayısıyla ona göre bu hadiste zikredilen “merhametlilerin en merhametlisi” cümlesi kafirleri ilgilendirmektedir (Carullah 1911: 58, 59).

Kanaatimize göre yine de bu hadis kesin olarak Carullah'ın anladığı gibi anlaşılmalıdır. Carullah'ın düşüncesinin aksine “merhametlilerin en merhametlisi” cümlesi, Allah'ı övme maksadıyla da gelebilmektedir. Bunun için kesin olarak kafirleri ilgilendirip onları kastettiğini söylemek doğru değildir. Müslim'i şerh eden Nevevi de bu Carullah'ın dikkat çektiği hususlara yer vermemektedir (Nevevi 1972: III/31, 65).

Altıncı burhan olarak Carullah, “*Neredeyse yukarılarından gökler çatlayacak! Melekler de Rablerini hamd ile tesbih ediyorlar ve yerdekiler için mağfiret diliyorlar. İyi bilin ki Allah çok affeden, çok merhametlidir*” (Şura, 42/5) ayeti göstermektedir. Ayette meleklerin insanlar için istiğfarda bulduklarından bahsedilmektedir. Ayetin sıygasından anlaşıldığı üzere, burada mümin-kâfir ayırımı yapılmamakta ve dolayısıyla meleklerin her bir insan için istiğfar ettikleri anlaşılmaktadır. Ayetin sonunda geçen “*İyi bilin ki Allah çok affeden, çok merhametlidir*” cümlesi, Carullah’a göre, istiğfarın elbette kabul edileceğini göstermektedir. Ona göre eğer istiğfar makbul olmasaydı, o zaman ayet rahmet ve mağfiret sözleriyle değil, mesela “Allah dilediğini yapar” sözleriyle tamamlanacaktı (Carullah 1911: 59).

Carullah’ın tespitine göre kelimacılar, bu ayeti yanlış bir şekilde anlamışlardır. Onlar, bu ayetin, sadece müminlere has olduğunu göstermek için, “*Arş’ı yüklenen ve bir de onun çevresinde bulunanlar (melekler), Rablerini hamd ile tesbih ederler, O’na iman ederler. Müminlerin de bağışlanmasını isterler*” (Mümin, 40/7) ayetine başvurmaktadırlar. Carullah’ın tespitince kelimacılar, bu ayette geçen “*müminlerin de bağışlanmasını isterler*” ifadesiyle, yukarıda geçen ayetin manasını tahsis etmektedirler. Dolayısıyla, onlara göre, melekler her insan için değil, sadece iman edenler için istiğfar etmektedir.

Carullah, kelimacıların yaptıkları bu tahsisin geçersiz olduğunu söylemektedir. Yukarıda da zikredildiği gibi, tahsisin gerçekleşmesi için, iki hükmün birbirine muvafık olmaması gerekmektedir. Burada ise her iki ayetin de hükmü birbirine muvafıktır. Yani meleklerin müminler için istiğfarda bulunması, aynı zamanda bütün insanlar için de istiğfarda bulunmasına aykırı değildir. İşte bunun için Carullah, kelimacıların bu tahsislerini gaffetten kaynaklanan batıl bir şey olarak görmektedir (Carullah 1911: 60).

Carullah’ı eleştiren Sabri’nin tespitine göre ayet umumiyete delil teşkil etmemektedir. Ona göre ayette geçen “men” harfi, mevsuf veya mevsul konomundadır. Bunun için ayet umumi mana taşımamaktadır. Dolayısıyla ayete göre melekler de bütün varlıklar için değil, belli varlıklar için istiğfar etmektedirler (Sabri 1988: 50). Gerçekten de fıkıh usulü kurallarına göre “men” harfi şart veya istifham olduğu halde umumiyeti, mevsul veya mevsuf olduğu halde hususiyeti ifade etmektedir (Molla Hosrev 2011: 147). Mezkûr ayette geçen “men” harfinin ne anlama geldiği konusu tartışmaya açık bir konu olmakla birlikte, kanaatimize göre bunun umumiyeti değil, hususiyeti ifade etmesi daha uygun görülmektedir. Her ne kadar Sabri, Carullah’ın sözüne karşı bu ayette meleklerin sadece müminler için istiğfarda bulunmalarını söylese de

durum tam olarak böyle değildir. Bunu delillendirmek için Sabri, “*Müminlere mağfiret diliyorlar*” (Mümin, 40/7) ayete dayanır. Ancak “*Yerdekilere için mağfiret diliyorlar*” ayetinde, meleklerin, bütün varlıklar için değil, sadece iman edenler için mağfiret dilemeleri görüşü destekleyen başka deliller de bulunmaktadır. Bu deliller açık bir şekilde yukarıdaki ayeti tahsis veya nesh etmeseler de en azından bu tarafın daha güçlü olduğunu göstermektedirler. Nitekim Tevbe suresinde Peygamber ve müminlerin, müşrikler için mağfiret dilemelerinin mümkün olmadığı belirtilmektedir.⁸ Bu ayet, kâfirlerin, en azından Peygamber ve müminlerin istiğfarından mahrum kaldıklarını göstermektedir. Peygambere ve müminlere müşrikler için istiğfarın yasak olduğu halde meleklerin böyle bir istiğfarda bulunmaları kanaatimizce pek mümkün görülmemektedir. Mustafa Sabri’nin de dile getirdiği “*Kâfir olup bu halde ölenler Allah’ın, meleklerin ve bütün insanların laneti altındadır. Onlar ebedi olarak bu lanet altındadır. Onlardan azap hafif edilmez ve onlara mühlet verilmez*” (Bakara, 2/161, 162) ayetler, müşriklerin, melekler tarafından lanet edildiklerini göstermektedir. Dolayısıyla burada melekler tarafından bir negatif fiil sadır olmaktadır. İstiğfar ise bunun tersine bir pozitif fiildir. Bunların bir arada bulunması yine mümkün görülmemektedir (Sabri 1988: 77, 78).

Her iki tarafın da delillerini dile getirdikten sonra, netice olarak meleklerin sadece iman edenler için istiğfar ettikleri kanaatine varabilmekteyiz. Meleklerin ancak Allah’ın emriyle hareket ettiklerini göz önünde bulundurarak onların, müşrikler için istiğfar yapmaları meselesini direkt Allah’a yöneltmek gerekmektedir. Meleklerin, yeryüzündeki bütün insanlar için istiğfar ettikleri sözünü, bu dünyada yapılan istiğfara hamletmek bizce mümkündür.

Yedinci burhan, “*Eğer kendilerine azap edersen şüphesiz onlar senin kullarıdır. Eğer onları bağışlarsan şüphesiz sen izzet ve hikmet sahibisin*” dedi” (Maide, 5/118) ayetidir. Bu ayette Hz. Musa’nın Allah’a söylediği sözler nakledilmektedir. Carullah, bu ayetten, kesin olarak bütün günahların dünyada affedebileceğini anlamaktadır. Yoksa, küfrün veya şirkin affedilemeyeceğini bilen Peygamber, böyle sözler söyleyemezdi ve bunlar Kur’an’da geçmezdi (Carullah 1911: 62, 63).

Mustafa Sabri ise, Carullah’ın bu iddiasına karşı çıkarak, Hz. Musa’nın müşrikler hakkında mağfiret duasını yapamayacağını söylemektedir. Nitekim Kur’an’da, Hz. Peygamber’e müşrikler hakkında dua etmenin yasağı geçmektedir (Tevbe, 9/113). Ayrıca Sabri, bu ayetin şart sıygasıyla geldiğine dikkat çekmektedir. Onun belirttiğine göre, şart sıygası, bir şeyin sıdkına veya vu-

⁸ “*Cehennem ehli belli olduktan sonra, yakınları da olsalar ne Peygamber’e, ne de iman edenlere müşrikler için istiğfar etmek yoktur*” (Tevbe, 9/113)

kuuna delalet etmemektedir. Dolayısıyla, bu ayet de kâfirlerin affedileceğine delil olamaz. Ayrıca Sabri, birçok ayette Allah'ın bütün günahları affedebileceğini dile getirilmesine dikkat çekmektedir. Onun Carullah ile tartışma noktası, bu affetmenin gerçekleşeceği, yoksa teoride olabileceği değildir (Sabri 1988: 82, 83). Gerçekten de yukarıda da zikrettiğimiz gibi Allah, kendi meşiyetinde ne olduğunu ve ne yapacağını şu ayette belirtmektedir “*Dileseydik, her nefse hidayetini verirdik, fakat benden şu söz hak oldu: “Muhakkak ki Ben cehennemi cinler ve insanlarla dolduracağım”*” (Secde, 32/13). Ancak şunu da belirtmek gerekir, bu ayet Allah'ın meşiyetini ve dolayısıyla yapacağını ortaya koymakla birlikte, cehennem azabının ebedi olduğuna veya günahların hiç affedilemeyeceğine delalet etmemektedir.

Yanlış tevil ve tahriflerden dolayı kelamcıları çokça eleştiren Carullah, Mu'tezile'den Mahmud Zemaşeri'nin şu sözlerini nakletmektedir: “Aklen, her günahkarı affetmek hasenattır. Günahkarın günahı çok büyükse, o zaman affetmek daha üstün bir hasenattır”. Carullah'a göre Zemaşeri bu sözlerini kendi mezhebinin hilafına söylemektedir; zira bu sözler şirkin de affedilebileceği anlamı gerektirmektedir (Carullah 1911: 63). Ancak Zemaşeri'nin sözlerinden şirkin de affedilebileceğini anlamak mümkünse de kanaatimize göre bu anlam zorunlu olarak çıkmamaktadır. Bundan ziyade Zemaşeri, “*Allah, kendisine şirk koşanları affetmez*” ayetinin tefsirinde, şirkin affolunması imkanından hiç bahsetmemektedir (Zemaşeri 1986: I/ 210). Ayrıca o, “*Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin, Allah bütün günahları affedecektir*” (Zümer, 39/53) ayeti tefsir ederken affetmeyi tevbeyle bağlamaktadır (Zemaşeri 1986: II/302). Tevbe ise sadece bu dünyada geçerli olan bir fiildir.

Yukarıda da zikredildiği gibi, Carullah'a göre müşrik ve kâfir, eğer tevbe etmemişse, o zaman cehenneme sokulacaktır ve belli müddet orada temizlendikten sonra yine cennete kavuşacaktır. Bunun için Carullah, her insanın sonuçta cennete gireceğini söylemektedir. Yoksa yukarıda da zikredildiği üzere Carullah, Allah'ın, şirk gibi günahı affetmeyeceğini beyan etmektedir.

Sekizinci burhan, “*Her kim Allah ile birlikte diğer bir tanrıya taparsa, ki bu hususla ilgili hiçbir delili yoktur, o kimsenin hesabı ancak Rabbinin nezindedir. Şurası muhakkak ki kâfirler kurtulamazlar. De ki: “Rabbim, başısla ve merhamet et! Sen merhametlilerin en iyisisin”*” (Müminün, 23/117, 118) ayetleridir. Burada ilk olarak Carullah'ın dikkat çektiği nokta, burhanı, yani delili yok iken şirk yapmak ifadesidir. Nitekim böyle bir şirke düşen insanın hesabı Allah'a aittir. Ayrıca ona göre bu ayet, bir kişiyi tekfir ederek, cehennemlik olduğunu söylemeyi imkânsız kılmaktadır. Zira ayetin belirttiğine göre en büyük günah olan şirke düşenin bile hesabı ancak Allah'a aittir.

Carullah'ın tespitine göre her bir dinin ehli, kendi dininin esaslarına ve kendi akıllarına göre Allah hakkında akideyi bina etmektedirler. Bir deyişle, her dinin kendi kelam ilmi ve bu ilmin delilleri ve delillendirme yöntemleri bulunmaktadır. Nitekim, her insanın, kendisine, zamanına, aklına göre bir imanı bulunmaktadır ve bu itikat, belirli insanların aklına göre kurulmaktadır.

Mezkûr ayette geçen ifadeye göre, delilsiz şirk düşenin hesabı ancak Allah'a aittir. Carullah, ayetin manasıyla ilgili şu soruyu sormaktadır: “Öyleyse delili elinde olduğu halde şirk düşenin durumu ne olacaktır?”. Yukarıda da dediği gibi, tevhit veya şirk olsun, her kişinin itikadı kendi nazarına, kendi deliline göredir. Dolayısıyla, ona göre, elinde delili olup şirk düşen, “*Allah her şahsı, ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar*” (Bakara, 2/286) ayetinin gereğince affolunacaktır (Carullah 1911: 68, 69).

Carullah'ın ayetin manasıyla ilgili sorduğu ikinci sorusu şudur: “Hesabın manası nedir? Niçin bu hesap ancak Allah'a tahsis edilmiştir?”. Ona göre eğer bu hesap sadece amel defterinde kayıtlı günahları içerseydi, o zaman bu günahların hesabını kıyamet gününde melekler de alabilirdi. İşte bunun için o, bu hesabın günahlardan ve şirkten üstün bir şey ile ilgili olduğunu söylemektedir; zira bunlar, insanlara ve meleklerle de malumdur. Allah'a ait olan hesap, diğerlere bilinmez olup sadece O'nun ilminde olan şeyleri içermelidir. Carullah'a göre, kıyamet günü, burhanı elinde olmayıp şirk düşen biri, nazar ederken, kendi akıl gücünü tam olarak kusursuz kullanmış mı, kullanmamış mı hesap edilecektir. Sonuçta, eğer insan kusursuz kendi akıl gücünü kullanmış ise affolunabilir. Zira o insan Allah tarafından verilmiş akıl tam olarak kusursuz kullanmış ama yine de tevhide gelememiş. Bu durumda tevhide anlamak insanın akıl gücünün üstünde olmaktadır (Carullah 1911: 69).

Carullah'ın eleştiren Sabri'ye göre mezkûr ayet, aslında Carullah'ın aleyhinde bir delil niteliğindedir. Kanaatimize ve Sabri'ni de görüşüne göre, “*Hesabı ancak Allah'a aittir*” cümlesi büyük bir tehdittir. Bunu bir teselli cümlesi olarak kabul etmek, bu tehdidi ortadan kaldırmaktadır. Hemen sonra gelen “*Kafirler kurtulamaz*” cümlesi de önceki cümlelerin teselli olmadığını göstermektedir (Sabri 1988: 92).

Carullah, rahmetin umumiliğine dair erken dönem şahıslarının görüşlerini bildirerek, Taberi'nin tefsirinde geçen bir rivayeti nakletmektedir. Şa'bi'nin rivayetinde şöyle denilmektedir: “İki yurdun en çabuk bina edilecek ve en çabuk harap olacak yeri cehennemdir” (Taberi 2000: XV/484). Carullah'a göre bu, çok açık bir söz te'vili kabul edecek bir şey değildir. Carullah, müçtehit olan Şa'bi'nin bu sözlerinin, hepsinin sonuçta kurtuluşa ereceği inancının as-

lında Kur'an'a muhalif olmadığını gösterdiklerini söylemektedir. Şa'bi'nin derecesi malumdur; onun görüşlerini Carullah, kalamcılarının görüşlerinden daha üstün görmektedir. Ayrıca Carullah, Taberi'den İbn Mesud'un şu rivayetini nakletmektedir: "Mutlaka bir zaman gelecek ki cehennem kapıları kilitlenecek ve orada hiç kimse kalmayacaktır" (Taberi 2000: XV/484). Carullah, İbn Mesud gibi son derece güvenilir ve Kur'an alimi olan bir sahabinin görüşünü çok önemsemektedir ve onun bu sözünü, daha bir burhan olarak kabul etmektedir (Carullah 1911: 77).

Carullah'ın İbn Mesud'un bu sözlerini kesin bir delil olarak kabul etmesine rağmen, onu eleştiren Sabri, bu iki sözün sübutunu ve istidlalini meşkuh olarak nitelemektedir. Sabri'ye göre Şa'bi'nin sözü, cehennemle birlikte biraz daha uzun zamanda cennetin de yok olacağını bildirmektedir. Hâlbuki cennetin ebedi olduğunda şüphe bulunmamaktadır. Bunun için Sabri, bu sözü meşkuh saymakta ve delil olarak kabul etmemektedir. İbn Mesud'un sözüne gelince, Sabri'ye göre bunlar Kur'an'ın açık ayetlerine muhalif olduğundan delil olarak kabul edilemez. Bununla birlikte bu sözün sübutu da ayet ve hadisler gibi kati derecesinde değildir. Ancak İbn Mesud gerçekten de bunu söylemiş ise, o zaman sözü günahkâr Müslümanların durumuna hamledilmelidir. Sabri'nin belirttiğine göre İbn Mesud'un bu sözünün zayıf olduğunu destekleyen başka bir delil, onun "*Cehennem ehline: "Siz burada, yerde küçük taşlar sayısınca kalacaksınız" denilseydi,... ancak onlar için ebedilik vardır"* (Taberani X/179-180, 10384) hadisini rivayet etmesidir. (Sabri 1988: 137-140).

SONUÇ

Görüldüğü gibi Allah'ın rahmetinin herkesi kapsayacağına dair tartışmalar yeni değildir ve her dönemde olduğu gibi çağımızda da devam etmektedir. Bunu savunanlar veya karşı çıkanlar arasında önemli isimler bulunmaktadır.

Carullah, herkesin sonuçta cennete gireceği yolundaki yaklaşımın İslam'a yakışan bir inanç olduğunu söylemektedir. Ona göre böyle bir inanç İslam'a, sadece kendilerinin kurtulacağını iddia eden diğer dinler arasında bir fazilet katacaktır. Carullah'ın dediğine göre böyle bir inanca dair elinde hiçbir delili olmasaydı bile İslam'a sevgisi sayesinde onu İslami öğretiye kendi içtihiyatıyla katacağı (Carullah 1911: 27).

Carullah'ın görüşlerinde bir nevi dinlerin müsavatını, denliğini görebilmek mümkündür. Onun yaklaşımı bir yandan dini çoğulculuğa yakındır. Her din ehli sonuçta cenneti kazanacağı, her din ehlinde ki müşrikler de kendi dinleri üzeredir, kendi itikadı ve delilleriyle iman edeceği sözlerinden, fark-

lı dinleri neredeyse İslam'a denk gördüğünü tespit edebilmekteyiz. Hâlbuki, bilindiği gibi, Allah katında tek makbul din İslam olduğu bilinmektedir (Al-i İmran, 3/19, 85). Bununla birlikte Kur'an'da iman ve küfür, mümin ve kâfir arasında açık ayırım bulunmaktadır (bkz.: Kalem, 68/35, 36; Haşr, 59/20; Ka-firun, 109/1-6; ayrıca bkz.: Sabri 1988: 207-211).

Cehennemde kâfirlerin sonsuz olarak kalmaları tartışmaya açık bir konu olup, kanaatimize göre onların azap gördükten sonra cennete girecekleri konusu de ayrı bir meseledir. Zira Kur'an'da bir taraftan kâfirlerin cennete girmeleri çok zor olduğu belirtilmekte, diğer taraftan, “Allah'a şirk koşanlara Allah cenneti haram kılmıştır” (Maide, 5/72) denilmektedir. Dolayısıyla cehennem azabının ebediliği ayrı bir konu olup cennete kâfirlerin girmeleri ayrı bir konudur. Carullah ise bu konuyu fazla işlememiştir. Halbuki kanaatimize göre buna da ağırlık vermesi gerekirdi.

Carullah'ın, kelim alimlerine ve onların arkasında Müslüman alimlerinin çoğuna yönelttiği itirazların bir kısmı mübalağadan ibaret olduğunu düşünmekteyiz. Carullah, hasımlarını bazen taassupla suçlamaktadır. Mezhep taassubu vaki olan bir şeydir. Bu taassupta aşırıya gidenler hasımlarını cehenneme yollarlar. Ancak bu nadir görünen bir olaydır. Tabi olanları sayısına göre en büyük olan ve Ehl-i Sünnet olarak nitelenen fırkanın içinde bulunanlar da kendi aralarında farklı mezheplere ayrılmaktadır. Ancak bunlar birbirini cehenneme yollamazlar. Dolayısıyla Carullah'ın suçlaması, çoğu zaman da olduğu gibi sadece kısmen doğru olabilmektedir.

Nitekim Carullah, cehennem azabının hiç olmadığını söylememektedir. Ona göre Allah, bir kısım müminlere ve bir kısım müşriklere azap edecektir. Ahiret gününde Allah, ona göre, iyi amel yapan insanı azap tattırmadan cennete koyacaktır, azap etmeyi hak edenlerin bir kısmını da affeder, ama affetmediklerini cehennem azabına sokacaktır ve sonunda herkesi cennete yerleştirecektir. Carullah'a göre sonuçta müşrik de cennete kavuşacaktır, ancak onun cennete giden yolu daha uzun olarak cehennem üzerinden olacaktır. Dolayısıyla Carullah azabın vukuuna değil, azabın sonsuz olduğu iddiasına karşı çıkmaktadır.

Kaynaklar/References

Abdullah bin Muhammed el-Hüsni el-Magribi, *el-Burhan ve'l-İ'tibar Fi'r-Reddi Ala Men Kâla Bi Fenai'n-Nar*.

Ateş, Süleyman (1989), Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir, *İslami Araştırmalar Dergisi*, sayı 1, 3: 7-24.

Ateş, Süleyman (1990), Cennet Mü'minlerin Tekelindedir, *İslami Araştırmalar Dergisi*, sayı 3, 4: 85-94.

222 • MUSA CARULLAH'IN İLAHİ RAHMETİN GENİŞLİĞİ HAKKINDAKİ
DÜŞÜNÇESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

- Ateş, Süleyman (1990), Cennet Tekelcesi Mi?, *İslami Araştırmalar Dergisi*, sayı 1, 4: 29-37.
- Bağdadi, Abdülkahir bin Tahir (1977), *el-Fark Beyne'l-Firak ve Beyanü'l-Fırkati'n-Naciye*, Beyrut: Darü'l-Afaki'l-Cedide.
- Carullah, Musa (1912), *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele*, Kazan: Umud.
- Carullah, Musa (1911), *Rahmet İlahiye Burhanları*, Orenburg: Şark Matbaası.
- el-İsfahânî, Rağib (2002), *Müfredat Elfazı'l-Kur'an*, thk.: Safvan Adnan Davudi, Dimaşk: Daru'l-Kalem.
- Görmez, Mehmet (1989), "Musa Carullah Bigi: Hayatı, Fikirleri ve Eserleri", Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Hocaoğlu, Mustafa (2010), "TDV İslam Ansiklopedisi "Azap" Maddesi Üzerine Bir Değerlendirme". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15:1: 335-341.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hadi'l-Ervah İle Biladi'l-Efrah*, Kahire: Matbaatu'l-Medeni.
- İbn Manzûr (1955), *Lisanü'l-Arab*, Beyrut: Daru Sadır.
- İbn Teymiyye, Takıyüddin Ebu'l-Abbas Ahmed, *er-Reddu Ala Men Kâle Bi Fenai'l-Cenneti ve'n-Nar*, Riyad: Daru Balnasiye.
- İbn Teymiyye, Takıyüddin Ebu'l-Abbas Ahmed, (1995), *Mecmu'u'l-Fatava*, Mecma'u'l-Melik Fehd Li'Tebaati'l-Mushafi's-Şerif, Medine.
- Kemâlî, Ziyaeddin (1910), *Felsefe-i İtikadiye*, Ufa: Vostoçnaya Peçat.
- Maraş, İbrahim (2002), *Türk Dünyasında Dini Yenileşme*, İstanbul: ÖTÜKEN.
- Mâturîdî, Ebu Mansûr (2015), *Kitabü't-Tevhid (Açıklamalı Tercüme)*, çev.: Prof. Dr. Bekir Topaloğlu, 7. Baskı, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Molla Husrev, Muhammad bin Faramurz (2011), *Miratü'l-Uşûl Şerh Mirkati'l-Vusûl*, Beyrut: Darü's-Sadr.
- Nevevi, Ebu Zekeriye Muhyiddin (1972), *el-Minhac Şerhu Sahihi Müslim bin Haccac*, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi.
- Rızaeddin bin Fahreddin (1910), *Rahmet İlahiye Meselesi*, Orenburg: Vakıf Gazetesi Matbaası.
- Sabri, Mustafa (1988), *Yeni İslam Müçtehitlerinin Kıymet-i İlmiyyesi, Musa Carullah Bigiyef'e Reddiye*, İstanbul: Bedir Yayınları.
- Sabuni, Nureddin, *el-Bidaye fi Usuli'd-Din* (2011), çev.: Bekir Topaloğlu, 9. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- San'ani, Muhammad bin İsmail el-Emir (1984), *Raf'u'l-Estar li-İbtali Edilleti'l-Kailina Bi Fenai'n-Nar*, thk.: Nasıruddin Elbani, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslamiye.
- Sübki, Takıyüddin (1247), *el-İ'tibar Bi Bekai'l-Cenneti ve'n-Nar*, Dimaşk, Suriye, Terakki.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim (2008), *el-Müel ve'n-Nihal*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rifa.
- Taberani, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cem el-Kebir*, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye.
- Taberi, Ebu Cafer (2000), *Cami'ül-Beyan Fi Te'vili'l-Kur'an*, Müessesetü'r-Risale.
- Yavuz, Yusuf Şevki (1991), Azap, *TDV İslam Ansiklopedisi* (cilt: 4, ss. 302-309), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Zemaşşeri, Mahmud Carullah (1986), *Keşşaf An Hakaiki Gavamizi't-Tenzil*, Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi.